

**EYNƏLİ BƏY SULTANOV (1866-1935)
VƏ DÖVRÜN ƏDƏBİ MÜHİTİ**

M.HƏSƏNOVA (Saraclı)
Bakı Dövlət Universiteti

Eynəli Çölü bəy oğlu Qullarağasıyev (Sultanov) Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus fəxri yer tutan və bu mühitin formalaşmasında müstəsna xidməti olan şəxsiyyətdir. Mirzə Cəlil onun həyatında E. Sultanovun oynadığı rolun əhəmiyyətini bu cür dəyərləndirirdi:

«Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım.» (İ.Həbibbəyli XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. B. 2004)

E.Sultanov 1866-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır (1872-1880). Sonrakı təhsilini İrəvan Kişi gimnaziyasında davam etdirmiş (1880-1886), təhsil illərində rus, latın, yunan və fransız dillərini öyrənmişdir. Müxtəlif dillərdən tərcümə fəaliyyətinə də bu illərdə başlamışdır. Bu tədris ocağında ona dövrünün tanınmış riyaziyyatçılarından Mirzə Elxanov (1880-1885) və Firudin bəy Köçərli (1885-1886) ana dili və ilahiyatdan dərs demişdir.

E.Sultanov Naxçıvanda özünüdərkən formalaşmasındakı fəaliyyətinə hələ tələbə ikən başlamış, 1882-ci ildə doğma şəhərində «Ziyalı məclisi» və «Müsəlman dram incəsənəti» cəmiyyətini yaratmışdır. Yeniyetmə, gənclik üçün bu cəmiyyətlər sözün əsl mənasında məktəb funksiyasını yerinə yetirmişdir. O, Naxçıvan şəhərində «Mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı, mütərəqqi ziyalılar dəstəsinin ilk müəllimi və tərbiyəçisi kimi tanınmışdır».

Buna görədir ki, Cəlil Məmmədquluzadə onu «özündən artıq hüşyar dost» kimi qiymətləndirmiş, «maarif aləminə daxil olmasında gimnaziya məzununun müstəsna rolunu xüsusi qeyd etmişdir». Əlbəttə dostluq hər iki yazıçı üçün xeyirli olmuşdur. E.Sultanov da öz növbəsində Cəlil Məmmədquluzadənin timsalında özünün məslək və əməl dostunu tapmışdır. Onlar bir-birinin səsinə səs verən sirdaşlar kimi vahid cəbhədə birləşmişdilər.

1886-cı ildə müasirləri ilə birlikdə E.Sultanov Naxçıvan teatrının əsasını qoymuşdur. (M.F. Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» komediyası ilə).

E.Sultanov «Ziyalı məclisi» üzvlərinin köməyi ilə bir sıra əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışmış, Naxçıvanda kitiabxana açdırmağa nail olmuşdur.

1887-1891-ci illərdə qısa fasilələrlə Naxçıvanda yaşamış, əsasən Qarsda şəhər upravasında rütbəsiz məmur, yaxud «mühüm işlər üzrə

məmur» vəzifəsində çalışmışdır. Həmin dövrdə tanınmış publisist İsa Sultan Şaxtaxtinski və Eynəli bəyin qohumu Ələkbər Sultanov da Qars vilayətində işləyirdi. Buradan belə qənaətə gələ bilərik ki, o dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin bu tanınmış ziyalıları türk-Azərbaycan mədəni əlaqələrində əvəzsiz rol oynamış, türk ziyalıları arasında maarifçiliyin inkişafına öz töhfələrini verə bilmişlər.

Eynəli bəy Naxçıvan mühiti ilə əlaqələri kəsməmiş, ədəbi-mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Xüsusən teatr hərəkatı bilavasitə onun rəhbərliyi və iştirakı ilə formalaşmışdır. «Tatarka» pyesi yerli həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuş, Mirzə Fətəli Axundovun «Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyası E.Sultanovun rus dilinə tərcüməsində Naxçıvan teatrında oynanılmışdır. O, 3 minə yaxın atalar sözünü toplayıb, mövzularına görə qruplaşdırmış, rus dilinə çevirmişdir.

1891-ci ildə «Novoe obozrenie» qəzetində «Tatar atalar sözləri», «Arxı keç, sonra bərəkallah de» məqalələri dərc olunmuşdur. Ardıcıl olaraq ədəbi-publisist yazılarla qəzetdə çıxış edən Eynəli bəy «Balıqçı və balıq» nağılı Köçərlinin tərcüməsində, «Azərbaycanlılar nə oxuyurlar», «Bir daha şiə müsəlmanlarının dini şəbihləri haqqında», «Şaxtaxtinski və şərq fonetik əlifbası» və s. məqalələri ilə diqqəti cəlb etmiş, habelə «Kiçik sərgüzəşt», «Novruz ağa» hekayələri ilə oxucu marağına səbəb olmuşdur. Onun Həsən Ağa Kəngərli ilə Naxçıvanda gizli mətbəə təşkil etdiyi ehtimal olunur.

1893-1902-ci illərdə İrəvan Dairə Məhkəməsində müxtəlif vəzifələrdə işləsə də (tərcüməçi, katib, prokuror köməkçisi) Naxçıvan ziyalıları ilə əlaqələri davam etdirmiş, buradakı ədəbi-mədəni mühitin inkişafına köməyini əsirgəməmişdir.

1895-ci ildə «Новое обозрение» qəzetində «Kiçik sərgüzəşt» adlı hekayəsi dərc olunmuşdur.

1903-cü il – İrəvanda ikən bədii-publisist fəaliyyətini davam etdirmiş «Qaynana-xain ana» etnoqrafik hekayəsinə «Çalma» portret hekayəsi yazılmışdır. 1905-ci ildə «Kaspi» qəzetinin İrəvan üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur. Bu qəzetdə «İrəvan hadisələri», «İrəvan hadisələri haqqında həqiqətlər» və s. məqalələri getmişdir. 1906-cı ildə atası vəfat etmiş, İrəvandan Naxçıvana qayıtmışdır (1906). Bu dövrdə «Dinmi, ün-mü» hekayəsini yazmışdır.

Yaxın qohumlarından Tubu xanımla ailə həyatı qurmuş, Naxçıvandakı Süzməlik, Göynük və Sirab kəndlərindəki torpaqları kəndlilərə bağışladıqdan sonra Tiflisə köçmüşdür (1908).

Onun yaradıcılığının Tiflis dövrü ömrünün sonunadək davam edir. O, bu mühitdə bir daha püxtələşir, formalaşır. Tiflis ədəbi mühiti E.Sultanovu məhsuldar yazıçı-publisist və tərcüməçi kimi yetişdirmişdir.

1912-ci ildə F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabına özünün topladığı folklor nümunələrini daxil etmişdir.

Ardıcıl olaraq «Molla Nəsrəddin»çilərin müdafiəsində dayanan publisistin məqalələrində Qafqaz və Şərq xalqının həyatı və mənafeyi öz əksini tapmışdır.

E.Sultanov vətəndaş bir publisist kimi daha çox mənsub olduğu xalqın dərdlərinə çarə axtarmışdır. «Müsəlman xalqına son söz», «Xalqa məhəbbət», «Ziddiyyət», «Zəruri izahat» və s məqalələri qüvvətli milli xəlqi ruhda köklənmişdir. «Xalqa məhəbbət» məqaləsində deyilir: «Mənim xalqım! Səni azad insanlar içərisində azad, xöşbəxtlər içərisində

xöşbəxt, maarifçilər arasında maarifçi görə biləcəyəmmi?»

E.Sultanovun publisistikasında Naxçıvan mövzusu da mühüm rol tutur. Onun «Naxçıvan məktubları» silsilə məqalələrində milli oyanış və maarifçilik məsələləri qələmə alınmışdır. Həmin silsiləyə daxil olan «Naxçıvan xəbərləri», «Naxçıvanda nə danışirlar?» «Dövlət dumasına seçkilər», «Naxçıvan kişi gimnaziyası haqqında», «Naxçıvan publikası» və s. kimi məqalələrdə əsarət və köləlikdən xilas olmağa, ictimai-mədəni tərəqqiyə ardıcıl bir çağırış vardır.

Qeyd edək ki, məqalələrini rus dilində yazıb, dərc etdirməsi E.Sultanova Azərbaycan gerçəkliyini geniş oxucu dairələrinə çatdırmağa imkan vermişdir.

E.Sultanov Tiflisin teatr mühitinin yeni mərhələdə inkişafına da köməklik göstərmişdir. 1909-cu ildə Tiflisdə «Zubalaşvili xalq evi» yanında Azərbaycan dram şöbəsinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Onun müxtəlif tamaşalara yazdığı resenziyalar, ayrı-ayrı aktyorlar haqqında məqalələr, Tiflisdəki Azərbaycan teatrının təşəkkülünə müsbət təsir göstərmişdir.

O, pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, 1911-16-cı illərdə Tiflis Birinci Qadın gimnaziyasında rus dili dərslərini tədris etmiş, 1917-ci ildən isə ana dili müəllimi və sinif nəzarətçisi vəzifələrində çalışmışdır.

O, həmçinin latın ədəbiyyatına keçmək uğrunda ardıcıl səy göstərmiş, Yeni Əlifba Komitəsi Tiflis şöbəsinin katibi vəzifəsini daşımışdır (1924).

Bədii yaradıcılıq sahəsində əsasən dram və nəsr əsərləri yazmışdır. Onun «Tatarka» («Azərbaycan qızı») pyesi 80-ci illərdə Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuş, 1904-cü ildə İrəvanda kitab halında nəşr edilmişdir. Əsərdə qadın azadlığı məsələsi qoyulub, müəyyən səviyyədə həll edilmişdir. Komediyanın əvvəlində verilmiş «müəllifdən bir neçə söz»də yazıçı «müselman xanımlarının hər şeyi bilməyə can atan Avropa qadınlarından xəbərsiz qalan baxışlarının pərdəsinin kiçik bir küncünü açmağı» öz məqsədi kimi nəzərə çarpdirmişdir. Komediyaadakı Sənəm M.F.Axundovun qadın obrazlarının yeni şəraitdəki davamı və inkişafıdır.

E.Sultanovun hekayələrində mövzu və sujetin Qərb ədəbiyyatı ilə səsleşdiyi məqamlar da vardır. «Avropa əhli qələmləri»nin əsərlərinə yaxından bələd olan bir yazıçı üçün bu hal təbii idi. «Kiçik macərə», «Bülbül», «Fars qızı» hekayələrində fransız və italyan ədəbiyyatı nümunələri ilə bənzərlik, daha aydın hiss olunur. Lakin artıq etiraf olunduğu kimi, göstərilən hekayələrdə E.Sultanov hadisəni bir az müasirləşdirmiş nəticəni örtülü qoyub, oxucunun ixtiyarına vermişdir.

Bununla belə mövzu və süjet oxşarlığından bəhs edərkən həm də xalqların həyatının müxtəlif tarixi məqamlarındakı yaxınlıq və səsleşməni də nəzərə almaq lazımdır.

E.Sultanov Tiflisdə «Yeni fikir» qəzetinə əlavə kimi nəşr edilən «İşıqlı yol» qəzetinin məsul katibi olmuş, «Atalıq», «Uşaqlıq bostanı» və s. pyesləri yazmışdır.

1925-ci ildə Bakıda yaşayan Mirzə Cəlillə müntəzəm məktublaşmış, məsləhətləşmələr aparmışdır. 1926-cı ildə «Seyidlər» adlı hekayə kitabı nəşr olunmuşdur. Kitaba Rzaqulu Nəcəfov müqəddimə yazmış, Ə.Qərib, Ə.Şərif və Məhəmməd Rəsizadənin kitab haqqında resenziyaları dərc edilmişdir.

Avtoqrafla Həmidə xanıma bağışlanan həmin kitabı, görkəmli ədibimizin xanımı rus dilinə tərcümə etmişdir.

Yeni Türk Əlifba Komitəsində tərcüməçi işləyən E.Sultanov rus ədəbiyyatından müxtəlif tərcümələr etmiş, müasiri olduğu yazıçı və şairlərin əsərlərini dəyərləndirərək məqalə və resenziyalar yazmışdır. O, ədəbiyyatda realizmin və əsl vətəndaş amilinin müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir.

1931-1934-cü illərdə Tiflisdə əsərlərini toplayıb, çapa hazırlamışdır. 1932-ci ildə Bakıya gələrək məslək dostu C.Məmmədquluzadənin dəfnində iştirak etmişdir. 1935-ci ilin iyun ayında isə Tiflisdə vəfat etmişdir.

QEYDLƏR

1. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 2004.
2. Həbibbəyli İ. C. Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
3. Şərif Ə. Molla Nəsrəddin necə yarandı. Bakı, 1986.

ЭЙНАЛИ БЕК СУЛТАНОВ (1866-1935) И ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА

M.O.GASANOVA

РЕЗЮМЕ

В статье с научной точки зрения оценивается литературно-общественная деятельность Э.Султанова как представителя Нахчыванской литературной среды.

Показала его заслугу в становлении такого видного деятеля литературы как Джагила Мамедкулузаде.

В статье, рассматриваются процессы развития искусства, происходящие не только в Нахчывани но и во всей литературной среде. Энали бек Султанов преставлен здесь как организатор первой библиотеки, первого театра, а также как личность, способствующий росту национального самосознания и просветительства народа.

Будучи в Карсе Э.Султанов принимал активное участие в деле развития азербайджанско-турецких литературных взаимосвязей.

EYNALI BEY SULTANOV (1866-1935) AND THE LITERARY SURROUNDING

M.O.GASANOVA

SUMMARY

There is shown his disserve in the formation of such outstanding figure in literature as T.Mamedquluzadeh. The processes of the art development not only of Nakhichevan but of all the literary surrounding are considered in the paper.

Eynalibeq Sultanov is represented here as the organizer of the first library, first theatre as well as a personality promoting the progress of self consciousness and enlighten of the Azerbaijan people. Being in enlighten he took part in the affair of Azerbaijan-Turkich literary interlinks.